

ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ - ΙΣΤΟΡΙΑΣ & ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΙΕΡΑΠΕΤΡΑΣ “ΙΕΡΑΠΥΤΝΑ”

ΑΡΧΑΙΑ - ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΚΑΙ ΝΕΩΤΕΡΑ
ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΙΕΡΑΠΕΤΡΑΣ



Το άγαλμα της πεπλοφόρου Θεάς Δήμητρας
150–200 μ. Χ. Μόνιμη έκθεση Αρχαιολογικής Συλλογής Ιεράπετρας.

ISBN: 978-618-83739-1-4



Β' ΔΙΕΘΝΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ

Πρακτικά διημερίδας 16-17 Ιουνίου 2017

ΙΕΡΑΠΕΤΡΑ 2019



Σύλλογος Ανάδειξης Αρχαιοτήτων Ιστορίας & Πολιτισμού Ιεράπετρας "Ιεράπυτνα"

The Cultural Association of Ierapetra, Crete. "Hierapytna"

Νεάρχου 11 - Τ.Κ. 72200 - Ιεράπετρα - Κρήτη

Τηλ.: 2842028907-6973576194-2842023931-6974415561

E-mail.: manouteo@yahoo.gr & www.ierapytna.com

www.facebook.com/SylogosAnadeixisArxaiotitonIerapetras/

Έκδοση:

**Σύλλογος Ανάδειξης Αρχαιοτήτων, Ιστορίας και Πολιτισμού
Ιεράπετρας, "Ιεράπυτνα"**

Καλλιτεχνική Επιμέλεια :

Μιχάλης Σκλάβος, Θεόδωρος Μανουσάκης, Γιάννης Ροβυθάκης.

Ηλεκτρονική επεξεργασία κειμένων, φωτογραφιών και σχεδίων:

Μιχάλης Σκλάβος, Θεόδωρος Μανουσάκης.

Επιμέλεια φωτογραφικού αρχείου:

Θεόδωρος Μανουσάκης.

Το παρόν έργο πνευματικής Ιδιοκτησίας, προστατεύεται από τις διατάξεις της Ελληνικής νομοθεσίας (Ν. 2121/1993) όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα και τις διεθνείς συμβάσεις.

I.S.B.N. 978-618-83739-1-4

Ιεράπετρα, Ιούνιος 2019

Φωτογραφία εμπροσθόφυλλου:

Το κεφάλι από το άγαλμα της Θεάς Αθηνάς, δώρο της Πραισού στην Ιεράπυτνα. Αρχαιολογικό Μουσείο Βενετίας.

Φωτογραφία οπισθόφυλλου:

Το άγαλμα της πεπλοφόρου θεάς Δήμητρας

150 – 200 μ.Χ. Μόνιμη έκθεση Αρχαιολογικής Συλλογής Ιεράπετρας.

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ

ΜΙΧΑΛΗΣ ΣΚΛΑΒΟΣ



Η πάνω παραλία της Ιεράπετρας, τέλος δεκαετίας 1950, διακρίνονται τα κτήρια του εργοστασίου ΜΙΝΩΣ.

Αρχαία, βυζαντινά και νεώτερα μνημεία της Ιεράπετρας

Β' Διεθνής Επιστημονική Συνάντηση
Πρακτικά διημερίδας 16 - 17 Ιουνίου 2017

Οργανωτική Επιτροπή Διεθνούς Συνεδρίου:

Γιάννης Ροβυθάκης (ioannis.rovithakis@gmail.com)
Γιώργος Σωμαράκης (somarakis67@hotmail.gr),
Μιχάλης Σκλάβος (niklemih@gmail.com)

Διοικητικό Συμβούλιο Συλλόγου:

Πρόεδρος: Γιάννης Ροβυθάκης
Αντιπρόεδρος: Γιώργος Σωμαράκης
Γραμματέας: Θεόδωρος Μανουσάκης
Ταμίας: Εμμανουήλ Σαρικλάκης
Μέλος: Σταύρος Δαμηλάκης
Μέλος: Ιωάννης Μαρκάκης
Μέλος: Μιχαήλ Χατζηνάκης



Προκουμαία Ιεράπετρας, 1899

Συνδιοργανωτές:

Ιερά Μητρόπολη Ιεραπότνης και Σητείας



Δήμος Ιεράπετρας & Πανεπιστήμιο του Σαλέντο (Ιταλίας),



ΜΕ ΤΗΝ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ



ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΚΡΗΤΗΣ

REGION OF CRETE



**ΠΛΑΣΤΙΚΑ
ΚΡΗΤΗΣ Α.Ε.**





Ierapetra | Crete
www.ierapetra.gr
www.facebook.com/VisitIerapetra



Το τζαμί με την οθωμανική βρύση



Νήσος Χρυσή ή Γαϊδουρονήσι

Προλογικό σημείωμα.

Η Ιεράπετρα αναμφίβολα δεν χρειάζεται συστάσεις. Αποτελεί μοναδικό, ανεξάντλητο, διαχρονικό κεφάλαιο για την Κρήτη. Το ιστορικό της αποτύπωμα, στο νοτιότερο σημείο της Ευρώπης συνιστά παγκόσμιο σημείο ενδιαφέροντος, βάση αναφοράς για τον ευρωπαϊκό πολιτισμό, στοιχείο ενσωματωμένο στην ευρωπαϊκή ιστορία.

Ύστερα από την επιτυχημένη δεύτερη διεθνή επιστημονική συνάντηση για τα αρχαία, βυζαντινά και νεώτερα μνημεία της Ιεράπετρας, η παρούσα έκδοση επιδιώκει να αναδείξει μία επιπλέον πτυχή της Ιεράπετρας, αυτήν της διάστασης μίας ολοκληρωμένης, πολυεπίπεδης διαχρονικής πόλης. Με ευρήματα διάσπαρτα και μοναδικά, ενσωματωμένα πολλές φορές στο πλούσιο φυσικό περιβάλλον της πόλης, η Ιεράπετρα συνιστά μια πόλη ιδιαίτερου ιστορικού ενδιαφέροντος

Στη διάρκεια της παραπάνω επιστημονικής συνάντησης αναδείχθηκαν οι ανεξάντλητες διασυνδέσεις της Ιεράπετρας ως αρχαίας πόλης με το σύγχρονο αστικό τοπίο με τη φυσική συνέχεια μεγάλων ιστορικών περιόδων.

Συνεπώς, η συγκεκριμένη έκδοση εντάσσεται πλήρως σε ένα συνολικό ολοκληρωμένο σχεδιασμό που έχει συνέχεια και διακρίνεται κυρίως για την προσπάθεια απελευθέρωσης δυνάμεων στο χώρο του πολιτισμού μέσα από το φυσικό και πολιτιστικό απόθεμα του νησιού και την ανάπτυξη δημιουργικών πολυεπίπεδων συνεργειών γύρω από αυτό. Για την Περιφέρεια Κρήτης τέτοιες πρωτοβουλίες είναι σημαντικές, καθώς ο πολιτισμός αποτελεί τον βασικό άξονα πάνω στον οποίο, εδώ και αιώνες, κινείται στο χρόνο αλλά και στο γεωγραφικό χώρο η Κρήτη.

Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η πολιτιστική και πολιτισμική παράδοση της Κρήτης αποτελεί τις σταθερές ράγες πάνω στις οποίες, από τη Μινωική εποχή, την περίοδο που άνθισε ο πρώτος οργανωμένος πολιτισμός στον ευρωπαϊκό χώρο, μεταφέρεται η Κρήτη στο πέρασμα των αιώνων.

Ο πολιτισμός είναι η δύναμη που οργανώνει και προάγει ανθρώπινες συμπεριφορές. Κινητοποιεί για καλύτερα ατομικά και συλλογικά επιτεύγματα. Δεν είναι μόνο μέρος της εξέλιξης ο πολιτισμός. Κινεί τον τροχό της εξέλιξης, όπως πολύ καλά γνωρίζουμε όλοι. Με αυτό το δεδομένο συγχαίρουμε όλους τους συντελεστές της έκδοσης αλλά και τους συμμετέχοντες στη δεύτερη διεθνή επιστημονική συνάντηση για την Ιεράπετρα. Με την έκδοση αυτή η διεθνής βιβλιογραφία εμπλουτίζεται με τη σφραγίδα μιας πόλης που έχει πλούσιο παρελθόν και ελπιδοφόρο μέλλον.

Σταύρος Αρναουτάκης
Περιφερειάρχης Κρήτης

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1. Προλογικό σημείωμα έκδοσης.	σελ. 9
2. Χαιρετισμός Προέδρου του Συλλόγου, κου Γιάννη Ροβυθάκη .	σελ. 12
3. Χαιρετισμός Σεβασμιώτατου Μητροπολίτη Ιεραπότνης & Σητείας, κ.κ. ΚΥΡΙΛΛΟΥ .	σελ. 15
4. Χαιρετισμός Περιφερειάρχη Κρήτης, κου Σταύρου Αρναουτάκη .	σελ. 17
5. Χαιρετισμός Δημάρχου Ιεράπετρας, κου Θεοδόσιου Καλαντζάκη .	σελ. 18
5. Μήνυμα Επίτιμου Δημότη Ιεράπετρας και Πρώην Προϊσταμένου της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λασιθίου, κου Κωνσταντίνου Δαβάρα .	σελ. 19
6. Μήνυμα πρώην Προϊσταμένης Εφορείας Αρχαιοτήτων Λασιθίου, κας Βίλης Αποστολάκου .	σελ. 20
7. Μήνυμα της Καθηγήτριας Ιστορίας της Τέχνης στο Πανεπιστήμιο του Σαλέντο Ιταλίας, κας Χρύσας Δαμιανάκη .	σελ. 23
8. Ο χαρακτήρας του Συλλόγου και η χρησιμότητα τέτοιου είδους Συλλόγων στην αναπτυξιακή διαδικασία των τοπικών κοινωνιών, Μιχάλης Σκλάβος .	σελ. 26
9. Η «Ιεράπυτνα» μετά την «Κύρβα» και πριν την «Ιεράπετρα», Χρύσα Σοφιανού .	σελ. 34
10. Η ιστορία της Ιεράπυτνας: Η διεθνής μητρόπολη της Κρήτης, (The Story of Ancient Ierapetra: Crete's International Metropolis) Scott Gallimore , (μετάφραση: Daniel Webber).	σελ. 42
11. Η μινωική Ιεράπετρα: νέα δεδομένα από τις έρευνες του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών στην Ανατολή, Γιάννης Παπαδάτος .	σελ. 58
12. Η ιστορία και αρχαιολογία της νήσου Χρυσής διαμέσου των αιώνων, Κωνσταντίνος Χαλικιάς .	σελ. 68
13. Αρχαία θαλασσινά λείψανα στην περιοχή της Ιεράπετρας, Θεοτόκης Θεοδούλου .	σελ. 73
14. Αρχαιολογικοί δείκτες της σχετικής μεταβολής του επιπέδου της θάλασσας στην ακτή της Ιεράπετρας από τη ρωμαϊκή περίοδο έως σήμερα, Νίκος Μουρτζάς και Ελένη Κολαϊτή .	σελ. 86
15. Παλαιογεωγραφική αναπαράσταση του ρωμαϊκού λιμένα της Ιεράπετρας, Νίκος Μουρτζάς και Ελένη Κολαϊτή .	σελ. 109
16. Ierapetra rinata, Marcella de Paoli , (μετάφραση: Μιχάλης Σκλάβος).	σελ. 122
17. Το Κέντρο Μελέτης του ΙΝΣΤΑΠ και ο σκοπός του στην υποστήριξη της αρχαιολογικής έρευνας, Thomas M. Brogan .	σελ. 137
18. Περί της νομοθεσίας της δωρικής Κρήτης, Ιωάννης Μ. Μαρκάκης .	σελ. 143
19. Χριστιανικά μνημεία Ιεράπετρας, Γεώργιος Φουστέρης .	σελ. 149
20. Η Ιεράπετρα κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας (1209-1645), Κατερίνα Χατζάκη.	σελ. 170
21. Η γεωπολιτική σημασία της περιοχής της νότιας Κρήτης στο τέλος του Β' Π.Π. και ειδικότερα της περιοχής της Ιεράπετρας και του Τυμπακίου, Μιχάλης Σπυριδάκης .	σελ. 182

22. Η αναβάθμιση της διαχείρισης και η ανάδειξη της πολιτιστικής κληρονομιάς σε τοπικό επίπεδο,
Μιχάλης Σκλάβος. σελ. 204
23. Δυνατότητες ανάδειξης και διαχείρισης των μνημείων της Ιεράπετρας,
Παναγιώτης Τζώνος, Ματούλα Σκαλτσά, Βούλα Νίτσιου. σελ. 216
24. Μία έρευνα αρχαιολογικής εθνογραφίας στην πόλη της Ιεράπετρας,
Κλαίρη Γιαννίρη. σελ. 222
25. Ανάπτυξη και διάχυση πολιτιστικού περιεχομένου μέσω δημιουργίας Ψηφιακού Μουσείου στον Δήμο Ιεράπετρας,
Λευτέρης Δραγασάκης. σελ. 231



Η Ιεράπετρα το 1924

Αρχαία θαλασσινά λείψανα στην περιοχή της Ιεράπετρας.

Θεοτόκης Θεοδούλου

Δρ Αρχαιολόγος, καταδυόμενος

ΕΕΑ – Γραφείο Εναλίων Αρχαιοτήτων Κρήτης

Η Ιεράπετρα (Ιεράπυδνα) βρίσκεται στη νοτιοανατολική Κρήτη, στο νότιο άκρο της πεδιάδας που ενώνει τον κόλπο του Μεραμπέλλου με το Λιβυκό πέλαγος. Πρόκειται για τη μόνη πεδιάδα που ενώνει τη βόρεια με τη νότια ακτή σε ολόκληρο το νησί, αποτελώντας αντίστοιχα το μοναδικό, εύκολα βατό, τέτοιο πέρασμα. Ελάχιστα είναι γνωστά για το προϊστορικό της παρελθόν, αν και είναι αδύνατο η εύφορη και προνομιακή πεδιάδα της να μην είχε αξιοποιηθεί από τους πολυπράγμονες Μινωίτες.

Θεωρείται ότι η πόλη θεμελιώθηκε από τον Κύρβα, ένα όνομα που δείχνει ροδιακές επιδράσεις, οι οποίες τεκμηριώνονται, επίσης, από τα ονόματα Κύρβα και Κάμειρος που της αποδίδονται: «*Ιεράπυτνα, πόλις Κρήτης, ή πρότερον Κύρβα, εἴτα Πύτνα, εἴτα Κάμειρος, εἴθ' οὕτως Ἰεράπυτνα. τὸ ἐθνικὸν Ἰεραπύττιος*»¹. Οι επιδράσεις αυτές δείχνουν ταυτόχρονα τη ναυτική σημασία της θέσης της για τις σχέσεις και τις επιδράσεις που δέχεται από περιοχές εκτός Κρήτης. Τα πρώτα της νομίσματα χρονολογούνται στον 4^ο π.Χ. αιώνα και οι ιστορικές πληροφορίες που αφορούν σε αυτήν προέρχονται, κυρίως, από επιγραφές που δείχνουν τη βαθμιαία αυξανόμενη σημασία της, κυρίως από τον 3^ο αι. και εξής. Το 2^ο αι. π.Χ. κατακτά τη γειτονική Πραισό και την περιοχή της που περιλαμβάνει το ιερό του Δικταίου Διός κοντά στο Παλαίκαστρο. Έτσι, βρέθηκε να συνορεύει με την Ίτανο, με την οποία φαίνεται να έχει συνεχείς αψιμαχίες με αφορμή την κυριαρχία επί της Λεύκης². Κατά την κατάκτηση της Κρήτης από τον Ρωμαίο στρατηγό Μέτελλο (87- 86 π.Χ.) η Ιεράπετρα αποτελεί την τελευταία πόλη που του αντιστέκεται, αν και τελικά θα ακολουθήσει την τύχη της υπόλοιπης Κρήτης, σύμφωνα με τον Δίωνα Κάσσιο³.

Η ρωμαϊκή κατάκτηση θα σημάνει, όμως, την πιο ευημερούσα περίοδο της ιστορίας της πόλης, καθώς η Ιεράπετρα θα αποτελέσει την πρώτη σημαντική κρητική πόλη στο αναγκαστικό ναυτικό δρομολόγιο της ιστιοφόρου ναυτιλίας που παραπλέει από νότια την Κρήτη και συνδέει την ανατολική με τη δυτική Μεσόγειο. Ακριβώς λόγω αυτού του δρομολογίου η πρωτεύουσα του νησιού μεταφέρεται για πρώτη φορά στα νότια, στη Γόρτυνα. Η σημασία της Ιεράπετρας αυξάνεται κατακόρυφα, όπως μαρτυρούν και οι αρχαιολογικές μαρτυρίες των ρωμαϊκών θεάτρων, των λιμανιών, το πλήθος των οικοδομών, των επιγραφών και των αγαλμάτων αλλά και η μόνιμη παρουσία της στα έργα των ρωμαίων γεωγράφων. Αναφέρεται στον Στράβωνα⁴, τον Πτολεμαίο⁵, τον Πλίνιο Πρεσβύτερο⁶, ενώ

¹ Στέφ. Βυζάντιος, Εθνικά Ι 328.4

² Blackman 1976

³ 36.19.1

⁴ 9.5.19, 10.3.20, 10.4.3, 10.4.12

⁵ 3.15.4

⁶ 4.20.2-3

διαφωτιστική για τις ναυτικές της δυνατότητες είναι η πληροφόρηση του Σταδισμού (319), ο οποίος μας πληροφορεί ότι «... Από Σαμωνίου εις Ίεράν Πύδναν στάδιοι π'. πόλις ἐστίν. ἔχει ὄρμον. ἔχει δέ καί νῆσον [ἧ] καλεῖται Χρύσεια. ἔχει λιμένα καὶ ὕδωρ ...».

Στη συνέχεια του άρθρου θα γίνει προσπάθεια, ώστε να παρουσιαστούν, συνοπτικά, τα μέχρι σήμερα γνωστά αρχαιολογικά τεκμήρια που κρύβουν η θάλασσα και οι ακτές της ίδιας της πόλης και της ευρύτερης περιοχής της, μαρτυρώντας τη ναυτική και ταυτόχρονα την ασταθή, γεωλογική διάσταση της ιστορίας της. Δυστυχώς, συστηματική ενάλια έρευνα δεν έχει διεξαχθεί στην περιοχή και αυτό αποτελεί εμπόδιο στην εξαγωγή ολοκληρωμένων συμπερασμάτων. Είναι, όμως, δυνατόν να σκιαγραφηθεί τελικά μια πολύ αδρή εικόνα με την ελπίδα ότι αυτή θα συντελέσει στην αντιμετώπιση της αναγκαιότητας για συστηματικότερη έρευνα.

Λιμάνι Ιεράπετρας.

Στην περιοχή του φρουρίου Καλέ και του σύγχρονου λιμανιού της Ιεράπετρας επιβιώνουν, υποβρυχίως, τα λείψανα των λιμενικών έργων, πιθανότατα ρωμαϊκών. Στην περιοχή παρατηρείται αλλαγή της θαλάσσιας στάθμης γύρω στα 1.30μ. από τη ρωμαϊκή περίοδο⁷, γεγονός που αναμενόμενα αλλοίωσε ταυτόχρονα και τη διαμόρφωση της ακτής. Σύμφωνα με τον Onorio Belli, όπως αναπαράγεται από τον πλοίαρχο T. B. Spratt⁸, η Ιεράπετρα, το 1590 που την επισκέπτεται, μοιάζει να είναι κτισμένη με πρότυπο την Αλεξάνδρεια: "...It [Hierapetra] appears to have been built in the manner of Alexandria, having opposite to it a small island connected to the city by a mole formed of a wall twenty feet in thickness, and serving as a gabion battery to a beautiful and commodious harbour. Hierapytna contained a naumachia, an amphitheatre, two theatres, temples, thermae, and aqueducts"⁹. **Και λίγο παρακάτω:** According to Belli, there were three harbours, inclusive of a naumachia: the other two, as distinct from the naumachia or inner port, cannot be clearly defined, although some massive foundations of moles or quays are traceable through the modern town, which, as I have before remarked, stands upon the very centre of the main harbour of the old Hierapytnians, and the Venetian castle upon the outer part of it. In the western mole, which was built very solidly, although of stones and mortar, or rather pozzolana, there are still to be seen five or six perforated blocks, that projected from its sides to receive the ships cables. These are visible near the south extreme of the modern town-wall, which is for a short distance built upon this mole"¹⁰.

Εάν ισχυε, όντως, κάτι τέτοιο, τότε πιθανότατα η αποσπασμένη νησίδα και η ένωση της με την απέναντι στεριά συνέτειναν, στη συνέχεια, στον σχηματισμό της εσωτερικής λεκάνης της «ναυμαχίας», η οποία περιγράφεται, επίσης γλαφυρά, από

⁷ Mourtzas, Kolaiti, Anzidei 2016

⁸ 1865, 257

⁹ Βλ. ελληνική μετάφραση του κειμένου του πλοίαρχου Spratt από τη Μαρία Ψιλάκη, με αξιόλογο σχολιασμό από τον Νίκο Ψιλάκη στο: Ψιλάκης 2007.

¹⁰ Spratt 1865, 263 - 264

τον πλοίαρχο Spratt¹¹: «*Hierapytna had apparently two harbours thus formed by nature and art, viz. an inner and outer one, both of which, however have been destroyed, and are now for the most part filled with sand and debris subsequently thrown in by the sea and by man; and the modern town stands upon part of the outer of these ancient harbours. It is enclosed by a loopholed wall on the land side, which is a Turkish construction, leaving within it the inner port or naumachia thus cut off from the sea, and forming a malignant marsh that annually poisons the poor inhabitants with fever of a very malignant form*». Εξηγώντας, μάλιστα τον τρόπο κατασκευής των έργων του λιμανιού αναφέρει: “*The plain thus extending behind the town is not alluvial, but somewhat rocky in parts [...] that a natural ledge of rocks originally jutted out from the undulating ground a little way into the sea, and thus afforded facilities for the construction of a harbour within them. Massive blocks were thrown by the ancients into the sea to form moles from the extremities of these reefs, and thus complete the harbour or harbours that were in part formed by nature*”¹². Παρόμοιο φαινόμενο αποσπασμένης νησίδας αποτελεί και η περίπτωση της Μυτιλήνης, όπου οι έξοδοι του Ευρίπου, μεταξύ της νησίδας και της Λέσβου, μετασχηματίστηκαν στα δύο σημαντικότερα λιμάνια του νησιού¹³.

Δεν είναι, εν τούτοις, βέβαιο ότι ο Belli περιγράφει ό,τι ακριβώς βλέπει, καθώς λίγες δεκαετίες αργότερα (1629) ο Basilicata αποτυπώνει δύο λιμενοβραχίονες ανατολικά του φρουρίου Καλέ και λιμενικές ή παράκτιες διαμορφώσεις στα νότια του, αλλά δεν είναι εμφανής ούτε η θέση της νησίδας ούτε η θέση της ναυμαχίας (εικ. 1). Συνεπώς, η υπόθεση της αποσπασμένης νησίδας, ενώ παραμένει αρκετά πιθανή, εφόσον αναφέρεται με τόσες λεπτομέρειες, χρειάζεται ενδελεχέστερη επιφανειακή και γεωλογική έρευνα για την τεκμηρίωση και αποσαφήνισή της. Ευκολότερα θα μπορούσαν να αναζητηθούν, με ανάλογες μεθόδους και ανασκαφή, οι κατασκευές που επιβίωσαν στην εποχή του πλοίαρχου Spratt, ο οποίος είναι γενικά αξιόπιστος στις περιγραφές του και, επίσης, αποτυπώνει το φρούριο Καλές με δύο λιμενοβραχίονες (εικ. 2).

Σήμερα, είναι ορατός στην επιφάνεια της θάλασσας, αν και εν μέρει με επιχωμένη τη γένεσή του, ένας λιμενοβραχίονας στα ανατολικά του φρουρίου. Είναι φτιαγμένος με φυσικούς ογκόλιθους και είναι εμφανές ότι έχει βυθιστεί, καθώς η επίστεψή του θα ήταν αρκετά ψηλότερα στην εποχή κατασκευής του για να είναι λειτουργικός. Μάλιστα, στην ορατή γένεσή του στην παραλία, διατηρείται κυκλικό θεμέλιο, πιθανώς από κάποιο ανεμόμυλο, φάρο ή πύργο¹⁴. Το γεγονός ότι ο λιμενοβραχίονας παραμένει στην επιφάνεια και αποτυπώνεται αρκετά καθαρά από τον Basilicata, τον χρονολογεί σίγουρα μεταγενέστερα από κάποιους εντελώς βυθισμένους λιμενοβραχίονες που παρατηρούνται ανατολικότερα και νότια από το φρούριο Καλές.

Πρόκειται για δύο επιπλέον βυθισμένους λιμενοβραχίονες. Ο ένας έχει νοτιοδυτική κατεύθυνση και γένεση στη θέση του μεταγενέστερου φρουρίου Καλές. Ίσως είναι αυτός που αποτυπώνουν ο Basilicata και ο Spratt ως ανατολικό

¹¹ 1865, 255

¹² Spratt 1865, 254

¹³ Theodoulou, Kourtzellis 2018

¹⁴ Θεοδούλου 2017, 856

λιμενοβραχίονα. Ο λιμενοβραχίονας αυτός φαίνεται να σχηματίζει λιμενολεκάνη με τον σωζόμενο μερικώς έξαλο λιμενοβραχίονα στα ανατολικά που αναφέρθηκε παραπάνω. Οι σχηματισμοί που φαίνονται στο κέντρο αυτής της λιμενολεκάνης ερμηνεύονται, γεωλογικά, ως παλαιοακτογραμμές¹⁵. Νότια ακριβώς από το φρούριο Καλές σώζεται ενσωματωμένο στον σύγχρονο λιμενοβραχίονα τμήμα κατασκευής με ρωμαϊκό τρόπο δομής (αργοί λίθοι συνδεδεμένοι με υδραυλικό κονίαμα), το οποίο αποτελεί μάλλον τμήμα του βυθισμένου σήμερα λιμενοβραχίονα. Ο λιμενοβραχίονας ήταν προφανώς έξαλος σε αντιστοιχία με τον δυτικό και να καταστράφηκε/υποβιβάστηκε από τα σύγχρονα έργα.

Εν τούτοις, το ακρομόλιο ενός δεύτερου λιμενοβραχίονα είναι ορατό, υποβρυχίως, από τις δορυφορικές εικόνες του Google Earth με αντίθετη νοτιοανατολική κατεύθυνση, νότια του λιμανιού. Ο σύγχρονος λιμενοβραχίονας τέμνεται μαζί του απέναντι, περίπου, από το φρούριο. Δεν είναι μάλιστα ξεκάθαρο κατά πόσον το έξαλο σωζόμενο τμήμα ανήκει σε αυτόν τον λιμενοβραχίονα ή τον λιμενοβραχίονα που κατευθύνεται δυτικά. Σε κάθε περίπτωση, είναι πιθανόν να ανήκει σε κάποια ιστορική φάση προγενέστερη ή εντός του ρωμαϊκού χρονολογικού ορίζοντα και να εκτεινόταν απλά στο πέλαγος προστατεύοντας μόνο από τους ανατολικούς ανέμους. Εναλλακτικά, θα μπορούσε να σχηματίζει λιμενολεκάνη με έναν ακόμα λιμενοβραχίονα που θα ακολουθούσε περίπου το ίχνος του προσήνεμου λιμενοβραχίονα του σύγχρονου λιμανιού. Το ερώτημα μπορεί να απαντηθεί δύσκολα ακόμα και με την υποβρύχια έρευνα γιατί τα σύγχρονα λιμενικά έργα φαίνεται να έχουν καλύψει οιοδήποτε ίχνος. Θα μπορούσε, όμως, αυτόν ακριβώς τον λιμενοβραχίονα να περιγράφει ο πλοίαρχος Sprat¹⁶ σημειώνοντας: *In the western mole [...] built upon this mole* και να αποτυπώνει, ως δυτικότερο, ο Basilicata.

Κίονες στο βυθό, στα ανατολικά του λιμανιού.

Ανατολικότερα του σύγχρονου λιμανιού, στο βυθό της εκτεταμένης αμμώδους ακτής, υπάρχουν κροκαλοπαγείς σχηματισμοί (beachrock) που καταλήγουν σε βάθος μέχρι -2μ., περίπου. Από εκεί και νότια ο βυθός είναι και πάλι αμμώδης. Πρόκειται, προφανώς, για αρχαία ακτογραμμή που μαρτυρεί την αλλαγή της σχέσης στεριάς και θάλασσας από την αρχαιότητα, η οποία ούτως ή άλλως τεκμηριώνεται στο ανατολικό μισό της Κρήτης. Σε απόσταση 50 – 80μ. δυτικά της εξόδου του καναλιού που οδηγεί στη σύγχρονη, εσωτερική, τεχνητή λεκάνη εντοπίστηκαν δύο μαρμάρيني αράβδωτοι κίονες σε βάθος 2 – 3μ., περίπου¹⁷. Τα αρχαιολογικά λείψανα της Ιεράπετρας, εμφανή ακόμα και σήμερα σε διάφορα σημεία της, ήταν πάντοτε, σύμφωνα και με τις γραπτές πηγές¹⁸, αντικείμενα «συλλογής» από ντόπιους και ξένους. Είναι πιθανόν και οι δύο κίονες να αποτελούν αντικείμενα που βρέθηκαν στο βυθό σε μια τέτοια προσπάθεια, καθώς δεν υπάρχουν στη γύρω περιοχή άλλα συνευρήματα που να μαρτυρούν βυθισμένα κτίσματα.

¹⁵ Beach rock, βλ. Κολαίτη στον παρόντα τόμο

¹⁶ 1865, 264 - βλ. το απόσπασμα παραπάνω.

¹⁷ Θεοδούλου 2017, 1129

¹⁸ Ψιλάκης 2007, 342

Ναυάγια.

Λύχνος και προβασκάνιο από ρωμαϊκό ναυάγιο

Από μη καθορισμένη, επακριβώς, θέση στα νοτιοανατολικά της Κρήτης και από βάθος 300μ. προέρχονται λύχνος και προβασκάνιο ρωμαϊκών χρόνων, τα οποία ανελκύστηκαν στα συρόμενα δίκτυα αλιευτικού σκάφους και παραδόθηκαν στο Λιμεναρχείο Καλύμνου. Ο λύχνος είναι απιόσχημος με χαρακτηριστική λαβή που καταλήγει σε κεφάλι αλόγου και πανομοιότυπός του υπάρχει στην Αρχαιολογική Συλλογή Ιεράπετρας. Το προβασκάνιο είναι στρογγυλό με επίπεδη βάση και σχεδόν όρθια τοιχώματα. Την άνω επιφάνεια καλύπτει, κατά το ήμισυ, δύσμορφο προσωπίο. Αντίστοιχά του είναι γνωστά από την Πομπηία και τη Δήλο και είχε αποτροπαϊκή χρήση. Τα δύο αντικείμενα προέρχονται, πιθανότατα, από ναυάγιο του 1^{ου} αι. π.Χ, το οποίο συνέβη στη νοτιοανατολική Κρήτη. Η πιθανή σύνδεση του ναυαγίου με την Ιεράπετρα προέρχεται από τον όμοιο λύχνο στην Αρχαιολογική Συλλογή Ιεράπετρας¹⁹.

Βόρεια Ακτή.

Παχειά Άμμος.

Στον παράκτιο χώρο, στο ανατολικό πέρας της παραλίας της Παχειάς Άμμου, και αμέσως δυτικά της εισόδου στο μικρό αλιευτικό καταφύγιο εντοπίστηκαν και ανασκάφηκαν κτιριακά, πρωτομινωϊκά κατάλοιπα²⁰. Αν και τα αποτελέσματα της έρευνας παραμένουν αδημοσίευτα, τα κτιριακά λείψανα δείχνουν την πρώιμη εγκατάσταση για την αξιοποίηση τόσο της πεδιάδας όσο και της αμμώδους παραλίας, η οποία θα μπορούσε δυνητικά να λειτουργήσει ως χώρος ελλιμενισμού για την άσκηση αλιείας ή εμπορίου. Πέραν της περιοχής των ανασκαφικών τομών, στα βόρεια της μικρής εκκλησίας, ίχνη από θεμελιώσεις εντοπίζονται και ανατολικότερα. Στο ανατολικότερο μάλιστα σημείο, όπου ο δρόμος εφάπτεται στη θάλασσα, εντοπίζεται η κάτοψη μεγάλου τετράπλευρου κτιρίου, το οποίο όμως μοιάζει μεσαιωνικής δόμησης²¹. Αντίστοιχη μινωϊκή παρουσία εμφανίζεται και στο δυτικό πέρας στην περιοχή Αλατσομούρη²², ενώ οι εμπορικές αποθήκες του προηγούμενου αιώνα δείχνουν, επίσης, την αξιοποίηση της περιοχής ως θαλάσσιας πύλης.

Γουρνιά Σφουγγαράς.

Ο Αμερικανός καθηγητής Vance Watrous (2012), ανασκαφέας στον χώρο των Γουρνιών, ερμήνευσε, σχετικά πρόσφατα, τα κτιριακά κατάλοιπα της ανασκαφής του 1901 στην παραλία Σφουγγαράς των Γουρνιών ως νεώσοικο μινωϊκών χρόνων. Η επιχειρηματολογία του και η μορφή των καταλοίπων κάνουν την υπόθεση αρκετά πιθανή, παρά τις όποιες αμφιβολίες²³, εντάσσοντας τα Γουρνιά σε ένα ευρύτερο πλαίσιο πιθανών μινωϊκών νεωσοίκων, ο οποίος έρχεται να προστεθεί στη γενικότερη θεώρηση της ναυτικής διάστασης του μινωϊκού πολιτισμού. Σύμφωνα με το σχετικό άρθρο του καθηγητή Watrous, στην

¹⁹ Θεοδούλου 2012

²⁰ Δελλαπόρτα 2001, 2002

²¹ Θεοδούλου 2013

²² Αποστολάκου et.al 2010

²³ Blackman 2011, 8

υποβρύχια προεξοχή του μικρού ακρωτηρίου, επί του οποίου βρίσκεται το κτίριο που χαρακτηρίζει ως νεώσοικο, εντοπίζονται οπές, πιθανόν για την πρόσδεση σκαφών και σκαλοπάτια. Εν τούτοις, σε ομολογουμένως σύντομη υποβρύχια αυτοψία που πραγματοποιήσε ο γράφων δε διαπιστώθηκε η ύπαρξη τέτοιων στοιχείων, παρά μόνο κάποιων φυσικών οπών καθώς και επίμηκες λάξευμα περιμετρικά, σχεδόν, του μικρού ακρωτηρίου που υποδεικνύει παλαιότερη, βυθισμένη θαλάσσια στάθμη, η οποία σε κάποια σημεία μπορεί να δώσει, αμυδρώς, την εντύπωση σκαλοπατιού²⁴.

Καβούσι – Θόλος.

Στην παραλία του Θόλου, στο Καβούσι, εντοπίζονται τα ερείπια επιμήκους ρωμαϊκού οικοδομήματος, μάλλον αποθηκευτικής χρήσης, τα οποία σώζονται σε αρκετά καλή κατάσταση και σε ικανό ύψος. Γύρω από το οικοδόμημα υπάρχει σύστημα συλλογής νερού με ορύγματα που οδηγούν σε λιθόκτιστο πηγάδι. Βορειοανατολικά από το αρχαίο οικοδόμημα και νοτιοδυτικά από το σύγχρονο λιμενικό έργο υπάρχει μικρή εκκλησία με επιγραφή εγκαινίων, στην οποία αναφέρεται το έτος 1869. Η συνύπαρξη των ανωτέρω και ο όρμος με την ομαλή παραλία και τη μερικώς προστατευμένη βόρεια πλευρά, όπου έχει κατασκευαστεί το σύγχρονο λιμενικό έργο, δείχνουν τη χρήση του χώρου ως λιμενικού καταφυγίου τουλάχιστον από τη ρωμαϊκή περίοδο. Η γειτνίαση του όρμου με τη νησίδα Ψείρα, όπου εντοπίζεται πλην του μινωϊκού και ρωμαϊκός οικισμός, πιθανόν να υπονοεί τη ναυτική επικοινωνία των δύο θέσεων και ταυτόχρονα την ένταξή τους ως σταθμών στον ναυτικό δρόμο που παραπλέει από βόρεια την Κρήτη²⁵.

Νότια Ακτή.

Φέρμα.

Στη βραχώδη ακτή της παραλίας Φέρμα διερευνήθηκε και δημοσιεύθηκε από τον αρχαιολόγο Κωστή Δαβάρα (1983) λαξευτή στο βράχο ιχθυοδεξαμενή ρωμαϊκών χρόνων. Πρόκειται για τετράπλευρο, βαθύ όρυγμα, το οποίο φέρει λαξευτή κλίμακα στη μία του πλευρά και καταλήγει σε περιμετρικό διάδρομο, ο οποίος βρισκόταν, προφανώς, λίγο πάνω από το ύψος του νερού στην εποχή λειτουργίας της. Η δεξαμενή είναι διμερής, σύμφωνα με το Δαβάρα, ή τετραμερής, σύμφωνα με τον Νίκο Μουρτζά²⁶ και επικοινωνούσε με τη θάλασσα με δύο ανοίγματα. Στην ευρύτερη περιοχή της βραχώδους ακτής παρατηρούνται επίσης λατομήσεις. Το βάθος του λαξεύματος στην απότομη ακτή είναι μοναδικό στο είδος του, αν και οι ιχθυοδεξαμενές είναι αρκετά γνωστές εντός (Χερσόνησος, Μόχλος, Σητεία, Ζάκρος, κ.α.) και εκτός Κρήτης κατά τη ρωμαϊκή περίοδο. Συχνά η παρουσία τους, εκτός του ότι αποτελεί αδιάψευστο δείκτη τεκμηρίωσης της αλλαγής της θαλάσσιας στάθμης από την εποχή κατασκευής τους, συνδέεται με παρακείμενες ρωμαϊκές επαύλεις, τις ανάγκες των οποίων εξυπηρετούσαν.

²⁴ Θεοδούλου 2013

²⁵ Θεοδούλου 2017

²⁶ 1987, 99 και παρόντα τόμο

Κουτσουνάρι.

Λίγο δυτικότερα από τα Φέρμα ο Ν. Μουρτζάς²⁷ δημοσιεύει την ύπαρξη δύο λαξευμάτων που ερμηνεύει ως αλυκή και ιχθυοπαγίδα, εντάσσοντάς τα, επίσης, στον ρωμαϊκό ορίζοντα, στηριζόμενος τόσο στη γειτνιάζουσα ιχθυοδεξαμενή στα Φέρμα όσο και στην αλλαγή της θαλάσσιας στάθμης, την οποία υπολογίζει σε 1.30μ. από την εποχή λειτουργίας τους.

Στόμιο: Ταφές και ρωμαϊκά κτιριακά λείψανα.

Από την περιοχή του όρμου Στομίου, περί τα 50μ. δυτικά της εκβολής του χειμάρρου, παραδόθηκαν το 2016 στη Λιμενική Αρχή αρχικά και την Αρχαιολογική Συλλογή Ιεράπετρας στη συνέχεια, τμήματα μινωικών, κυρίως, μεγάλων αγγείων με συσσωματωμένα θραύσματα οστών. Σε επιπλέον υπόδειξη που έγινε αργότερα διενεργήθηκε επιτόπιος έλεγχος στην περιοχή από τον γράφοντα και τη συντηρήτρια στην Εφορεία Αρχαιοτήτων Λασιθίου, κ. Κλειώ Ζερβάκη. Διαπιστώθηκε, όντως, η ύπαρξη ενός επιπλέον τμήματος αγγείου εγκλιβωτισμένου στις τρεις του πλευρές με πλακαρούς λίθους. Λίγα μέτρα ανατολικότερα από τη θέση εντοπισμού του αγγείου, αλλά πριν από την εκβολή του χειμάρρου, εντοπίστηκαν στο πρηνές η τομή λιθόκτιστου τοίχου και τμήματα στρωτήρων κεράμων, πιθανότατα ρωμαϊκής χρονολόγησης (εικ. 3). Είναι, λοιπόν, πιθανόν στην ίδια περιοχή να υπήρχε μινωικό νεκροταφείο και ρωμαϊκή εγκατάσταση, τα οποία βρέθηκαν στην ακτή εξαιτίας της αλλαγής της θαλάσσιας στάθμης και τη διαδικασία διάβρωσης της ακτής.

Στόμιο: ρωμαϊκή έπαυλη (;).

Σε απόσταση μικρότερη των 100μ. δυτικά της εκβολής του ίδιου χειμάρρου, εντοπίστηκαν και υποδείχθηκαν στον γράφοντα ρωμαϊκά κτιριακά κατάλοιπα συγκροτήματος, στα οποία πραγματοποιήθηκε σύντομη, φωτογραφική και κινηματογραφική τεκμηρίωση. Πρόκειται για τμήμα κτιριακού συγκροτήματος αποτελούμενο από τρεις τουλάχιστον συνεχόμενους χώρους, ο ανατολικότερος από τους οποίους καταλήγει σε αψίδα στη νότια πλευρά του. Διάσπαρτα σπαράγματα τοίχων, γύρω, δείχνουν τη συνέχεια του συγκροτήματος (εικ. 4). Το συμπέρασμα που μπορεί να εξαχθεί είναι ότι πρόκειται για παράκτιο κτιριακό συγκρότημα των ρωμαϊκών χρόνων, όπως μαρτυρεί ο τρόπος δομής, το οποίο βυθίστηκε λόγω της αλλαγής της θαλάσσιας στάθμης και της διάβρωσης στην περιοχή, όπως τα αναφερόμενα στην προηγούμενη παράγραφο τεκμήρια. Το αρχικό αυτό συμπέρασμα έρχεται να επιβεβαιώσει η παρουσίαση του Ν. Μουρτζά στον παρόντα τόμο, ο οποίος είχε εντοπίσει και ευτυχώς αποτυπώσει φωτογραφικά και σε μορφή σκαριφήματος τη δεκαετία του 1980²⁸, πριν διαβρωθεί η συνορεύουσα ακτή και μέρος των καταλοίπων καλυφθεί κάτω από λιθορριπή φυσικών ογκολίθων που τοποθετήθηκαν για την προστασία της ακτής. Η πληρέστερη εικόνα τον οδήγησε στο συμπέρασμα της ερμηνείας του ως νυμφαίου ή βαλανείου. Είναι φανερό ότι, αν και απαιτείται περαιτέρω έρευνα του κτιρίου, για να διαπιστωθεί η έκταση και η ακριβής χρήση του, η ρωμαϊκή χρονολόγησή του το εντάσσει στο πλαίσιο των πλούσιων ρωμαϊκών οικοδομημάτων που καταλαμβάνουν παράκτιες θέσεις στην ευρύτερη περιοχή της Ιεράπετρας και στο οποίο ανήκουν,

²⁷ 1987 και παρόντα τόμο

²⁸ Mourtzas 1988

προφανώς, αντίστοιχα οικοδομήματα στα ανατολικά της Ιεράπετρας, όπως υποδηλώνουν οι ιχθυοδεξαμενές στο Κουτσουνάρι και τα Φέρμα που αναφέρθηκαν παραπάνω.

Νησίδα Χρυσή.

Η Χρυσή (Γαϊδουρονήσι), όπως και η Λεύκη (Κουφονήσι), αποτελεί έναν ιδανικό σταθμό, τόσο στα τοπικά όσο και στα υπερτοπικά ναυτικά δρομολόγια που διαπλέουν την περιοχή. Στο βορειοδυτικό τέταρτο του νησιού εντοπίζονται ορατά στην επιφάνεια του εδάφους κτιριακά κατάλοιπα μινωϊκής χρονολόγησης στα δυτικά και ρωμαϊκής ανατολικότερα. Τμήματα των κτιρίων που ανασκάφηκαν στην περιοχή ανήκουν κυρίως στην υστερομινωϊκή φάση, αν και συλλέχθηκε και πρωτομινωϊκή κεραμική, ενώ ανασκάφηκαν και ρωμαϊκοί καμαροσκεπείς τάφοι και δεξαμενές. Οι ανασκαφές μαρτυρούν πιθανή κατεργασία πορφύρας ήδη από την προϊστορική περίοδο²⁹, ενώ κοντά στην περιοχή με τα ρωμαϊκά κατάλοιπα εντοπίζονται στην παραλία δύο λαξεύσεις, πιθανόν ιχθυοδεξαμενές, ενδεικτικές και αυτές της εύρωστης ρωμαϊκής φάσης στο νησί. Οι ιχθυοδεξαμενές δεν έχουν μελετηθεί μέχρι τώρα εμπειριστατωμένα.

Στο προφανές ερώτημα της ύδρευσης του νησιού, ώστε να καθίσταται δυνατή η χρήση του για τα παραπλέοντα σκάφη, απαντούν τα μέχρι σήμερα υφιστάμενα σκαμμένα στο βράχο φρέατα, όπου εντοπίζεται γλυκό νερό και υδροχαρής βλάστηση. Μάλιστα, κανάλια μεταφοράς του νερού φτιαγμένα από αρχαίο υλικό δείχνουν ότι βρίσκονταν σε χρήση μέχρι το πρόσφατο παρελθόν. Αξιοσημείωτη είναι, επίσης, η αλυκή στα δυτικά του μικρού λιμανιού της Πελεγρίνας, όπου διακρίνονται κτισμένα με ψαμμιτικές λιθοπλίνθους τα όριά της. Θυμίζει τα «τηγάνια» των αλυκών της Ελούντας, των οποίων η χρήση ξεκινά στα βυζαντινά χρόνια και σταματάει τη δεκαετία του 1970. Συνεπώς, η χρήση της Χρυσής είναι διαχρονική, ακριβώς γιατί βρίσκεται στον ναυτικό δρόμο που παραπλέει από νότια την Κρήτη, αποτελώντας σταθμό με υπεραξία για τη γειτονική Ιεράπετρα. Τόσο η βόρεια όσο και η νότια πλευρά του νησιού θα μπορούσαν να προσφέρουν το απαραίτητο καταφύγιο αναλόγως των πνεόντων ανέμων, αν και είναι εύλογο να υποτεθεί ότι κύριος χώρος προσέγγισης θα ήταν ο όρμος της Πελεγρίνας στα βόρεια (εικ. 5), ο οποίος γειτνιάζει με τα κατάλοιπα των αρχαίων δομών και, πιθανότατα, θα προσβαλλόταν λιγότερο ακόμα και από τους βόρειους ανέμους λόγω του μικρού μήκους κύματος που θα μπορούσε να αναπτυχθεί μεταξύ της νησίδας και της παραλίας της Ιεράπετρας.

Συμπέρασμα.

Είναι προφανές ότι τα συμπεράσματα της παραπάνω παράθεσης των γνωστών ενάλιων και παράκτιων πληροφοριών για την περιοχή της Ιεράπετρας μόνο αρχικά μπορεί να είναι, καθώς δεν έχει λάβει χώρα, μέχρι σήμερα, συστηματική ενάλια έρευνα για τη συνολική αποτύπωση της εικόνας της περιοχής.

²⁹ Αποστολάκου, Betancourt, Brogan 2010, 146 - 148 και Χαλικιάς στον παρόντα τόμο

Εν τούτοις, παρατηρούνται τα εξής:

α] Οι δύο θέσεις με παράκτια κατάλοιπα στη βόρεια ακτή εντάσσονται στον προϊστορικό ορίζοντα. Η ερμηνεία των παράκτιων κτιρίων ως νεωσοίκων αναβαθμίζει τον «ναυτικό» χαρακτήρα του οικισμού των Γουρνιών, εξομοιώνοντάς τα με θέσεις, όπου παρατηρούνται και οι υπόλοιποι μινωικοί νεώσοικοι/«νεώσοικοι». Αυτό καθίσταται ιδιαίτερα σημαντικό αν λάβει κανείς υπ' όψιν ότι τέτοια κέντρα είναι η Κνωσός, ο Κομμός και πιθανόν τα Μάλια και οι Άγιοι Θεόδωροι στο Νίρου Χάνι. Η πρωτομινωϊκή παρουσία, επίσης, στην ακτή της Παχειάς Άμμου συντίθεται με την παραπάνω εικόνα, δίνοντάς μια αμυδρή εικόνα ενός «μινωϊκού» ναυτικού δρόμου που συνδέει, πιθανόν, θέσεις, όπως η Παχειά Άμμος, τα Γουρνιά, η Ψείρα, ίσως και ο όρμος Θόλος και εκτείνεται δυτικότερα στο Ίστρον, τον Ολούντα, τα Μάλλια, κλπ.

β] Στη νότια ακτή διακρίνεται έντονη η ρωμαϊκή παρουσία, η οποία, επίσης, σχετίζεται, τόσο με την καίρια θέση της πόλης στο δρομολόγιο που συνδέει την Ανατολική με τη Δυτική Μεσόγειο από νότια της Κρήτης όσο και στην πεδιάδα που ενώνει τη βόρεια και νότια ακτή της Κρήτης. Η σημασία της πόλης φαίνεται τόσο από τα κατάλοιπα που μαρτυρούν τη ρωμαϊκή ανάπτυξη της αλλά και από την παρουσία των πλούσιων Ρωμαίων, με τους οποίους συνδέονται κατασκευές, όπως οι ιχθυοδεξαμενές στα Φέρμα, το Κουτσουνάρι και τη Χρυσή καθώς και τα κτιριακά λείψανα στην περιοχή του Στομίου.

γ] Αντίστοιχα, οι διαμάχες της Ιεράπετρας με την Ίτανο για την κυριαρχία επί της Λεύκης, που μαρτυρούν οι επιγραφικές μαρτυρίες και τα σημαίνοντα αρχαιολογικά λείψανα της Χρυσής δείχνουν άλλους δύο σημαντικούς ναυτικούς σταθμούς του νότιου ρωμαϊκού ναυτικού δρόμου, στους οποίους η Ιεράπετρα ασκεί ή προσπαθεί να ασκήσει έλεγχο για να εκμεταλλευτεί τα αγαθά που προκύπτουν από τη στρατηγική εμπορική θέση τους.

Βιβλιογραφία.

1. Αποστολάκου et al. 2010: Β. Αποστολάκου, P. Betancourt και T. Brogan, Ανασκαφικές έρευνες στην Παχειά Άμμο και τη Χρυσή Ιεράπετρας, στο *M. Ανδριανάκης, Ι. Τσαχίλη (εκδ.), Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 1, Πρακτικά της 1^{ης} Συνάντησης, Ρέθυμνο 28 - 30 Νοεμβρίου 2008*, Ρέθυμνο.
2. Blackman 2011: D. J. Blackman, Minoan Shipsheds, *Skyllis 11.2*, 4 - 11.
3. Blackman 1976: D. J. Blackman, Hierapytna, Later Hierapetra (Ierapetra) Greece, in *R. Stillwell, W. L. Mac Donald and M. H. Mc Alister, The Princeton encyclopedia of classical sites*, Princeton.
4. Δαβάρας 1983: Κ. Δαβάρας, Λαξευτή ιχθυοδεξαμενή στα Φέρμα Ιεράπετρας, *ΑΔ 30* (1975), 149 - 154.
5. Δελλαπόρτα 2001: Κ. Π. Δελλαπόρτα, Νήσος Κρήτη. Νομός Λασιθίου, *ΑΔ 56 - 59*, 555.
6. Δελλαπόρτα 2002: Κ. Π. Δελλαπόρτα, Νήσος Κρήτη. Νομός Λασιθίου. Παχειά Άμμος, θέση Χαλέπα Ιεράπετρας, *ΑΔ 56 - 59*, 569.
7. Θεοδούλου 2011: Θ. Θεοδούλου, Αυτοψία στα Γουρνιά, το Ίστρον και την Παχειά Άμμο, *ΑΔ* (υπό έκδοση).

8. Θεοδούλου 2012: Θ. Θεοδούλου, Προβασκάνιο και λύχνος από τη θαλάσσια περιοχή της νοτιοανατολικής Κρήτης, στο *Μ. Ανδριανάκης, Π. Βαρθαλίτου, Ι. Τσαχίλη (επιμ.), Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 2. Πρακτικά της 2ης Συνάντησης, 26 - 28 Νοεμβρίου 2010, Ρέθυμνο, Πανεπιστήμιο Κρήτης – 28η ΕΒΑ – ΑΙΚΣ, Ρέθυμνο, 98 – 102.*
9. Θεοδούλου 2013: Θ. Θεοδούλου, Αυτοψία στα Γουρνιά, το Ίστρον και την Παχειά Άμμο, *ΑΔ* (υπό έκδοση).
10. Θεοδούλου 2017α: Θ. Θεοδούλου, Αυτοψίες. Κρήτη. Παραλία Ιεράπετρας, *ΑΔ 67* (2012), 856.
11. Θεοδούλου 2017 β: Θ. Θεοδούλου, Αυτοψίες. Λιμένας Ιεράπετρας, *ΑΔ 66* (2011), 1129.
12. Θεοδούλου 2017 γ: Θ. Θεοδούλου, Αυτοψίες. Κρήτη. Καβούσι Ιεράπετρας (όρμος Θόλος), *ΑΔ 67* (2012), 856 – 857.
13. Μουρτζάς 1987: Ν. Μουρτζάς, *Αλυκή και ιχθυοπαγίδα στα Φέρμα Ιεράπετρας, Αναστήλωση – Συντήρηση – Προστασία Μνημείων και Συνόλων, ΥΠ.ΠΟ, Αθήνα, 99 - 104.*
14. Mourtzas1988: Ν. Mourtzas, Archaeological Constructions as Indicators of the Sea-level During the Last 2000 Years in the Area of Ierapetra (SE Crete, Greece), in *P. Marinos and G. Koukis (Eds), The Engineering Geology of Ancient Works, Monuments and Historical Sites*, Balkema, 1557 - 1564.
15. Mourtzas et al. **2016: Ν. Mourtzas, E. Kolaiti and M. Anzidei, Vertical Land Movements and Sea Level Changes Along the Coast of Crete (Greece) Since Late Holocene, *Quaternary International* 401, 43 - 70.**
16. Spratt 1865: T. A. B. Spratt, *Travels and Researches in Crete*, v.1, John Van Voorst - Paternoster Row, London.
17. Theodoulou, Kourtzellis 2018: T. Theodoulou and Y. Kourtzellis, Structural Characteristics of the Ancient Harbours of Lesbos, in *the Proceedings of the International Conference on Architecture and Urbanism in Ancient Aeolis, 7 - 9 April 2017, Canakkale Universitesi – Deutsche Forschungsgemeinschaft* (forthcoming).
18. Watrous 2012: V. Watrous, The Harbor Complex of the Minoan Town of Gournia, *AJA* 116.3, 521 - 541.
19. Ψιλάκης 2007: Ν. Ψιλάκης, *Στην Κρήτη του σήμερα ακολουθώντας τα βήματα του Spratt* (Τ.Α.Β. Spratt, Ταξίδια και έρευνες στην Κρήτη του 1850, μτφρ. Μ. Ψιλάκη), τ. Α', Ηράκλειο.

Εικόνες



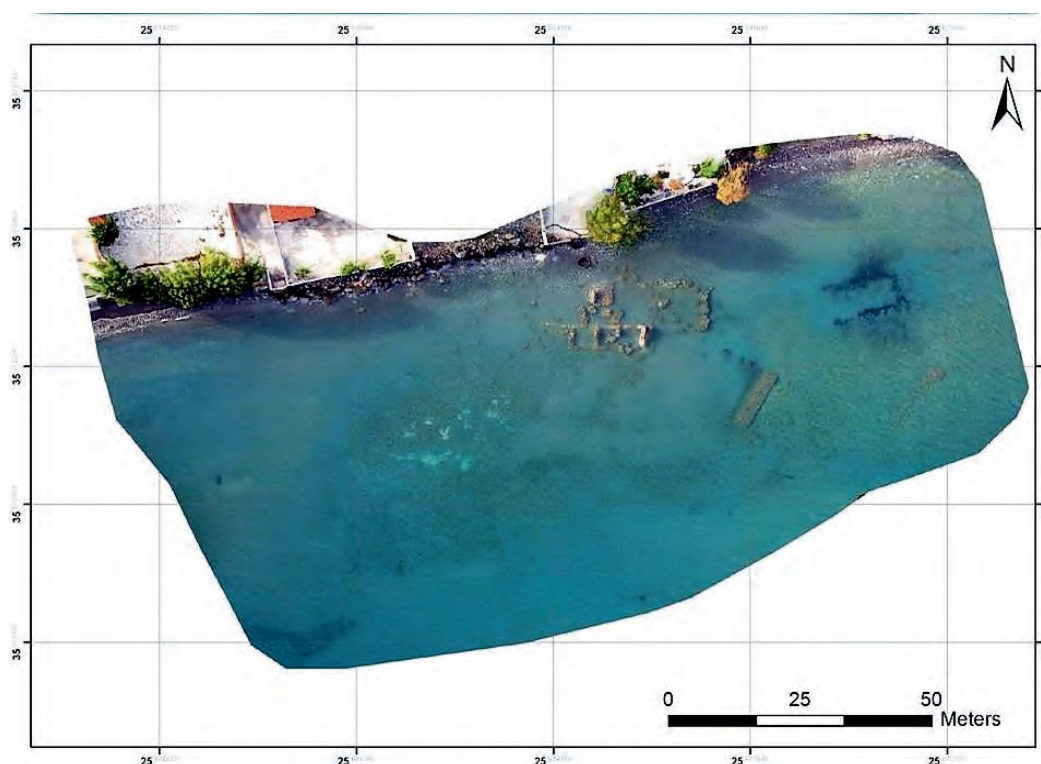
Εικ. 1.: Basilicata: αποτύπωση δύο λιμενοβραχιόνων ανατολικά του φρουρίου Καλέ και λιμενικών ή παράκτιων διαμορφώσεων στα νότια του.



Εικ. 2: Spratt: αποτύπωση του φρουρίου Καλέ με δύο λιμενοβραχίονες.



Εικ. 3: Εικόνα του πρανούς στον όρμο του Στομίου, όπου εντοπίζεται η τομή λιθόκτιστου τοίχου και τμήματα στρωτήρων κεράμων, πιθανότατα, ρωμαϊκής χρονολόγησης.



Εικ. 4: Ρωμαϊκά κτιριακά κατάλοιπα συγκροτήματος δυτικά της εκβολής του χειμάρρου, στον όρμο Στομίου (προσφορά αεροφωτογράφισης από το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών του ΙΤΕ).



Εικ. 5: Όρμος της Πελεγρίνας στη νησίδα Χρυσή.